
УДК 811.161.2'81'374

Марія Личук

м. Київ

СИНТАКСИЧНО НЕЧЛЕНОВАНІ РЕЧЕННЯ В СИСТЕМІ ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ

У статті узагальнено дослідження синтаксично нечленованих речень у сучасному мовознавстві, визначено їхній зв'язок зі словами-реченнями, з'ясовано спільні і відмінні ознаки граматичних і синтаксично нечленованих речень.

Ключові слова: синтаксично нечленоване речення, слово-речення, еквіваленти речень, формально-граматичне речення, синтаксична нечленованість.

У сучасному мовознавстві помітно активізувалося вивчення своєрідних реченневих побудов — синтаксично нечленованих речень, широке вживання яких в уснодіалогічному мовленні засвідчило, що межі «граматичного» синтаксису надто вузькі. Постає потреба теоретичного осмислення та дослідження їх як одиниць синтаксису усного розмовного мовлення.

У лінгвістичній літературі на позначення комунікативних одиниць, неспіввідносних з граматично членованими реченнями, або синтаксично нечленованих речень, використано низку термінопонять: «висловлення» у вузькому витлумаченні [18: 419], «квазіречення» [17: 890; 8: 108], «метакомунікативні сигнали мовця» [22:103], «фразеорефлекси» [6: 47], «слова-речення» [7: 213; 5: 374; 25: 138], «висловлювання чи комунікати» [19: 385], «фразеологізовані речення» [24: 94; 13: 12] та ін.

Деякі мовознавці розглядали синтаксично нечленовані речення широко — як еквіваленти речень [10: 19; 21: 286 — 303; 25: 138]. Л.П. Іванова кваліфікує конструкції

© М.І. ЛИЧУК, 2013

синтаксично нечленованого вираження категорій ствердження, заперечення тощо як еквіваленти речень саме тому, що їм не властиві ознаки граматичного речення. На думку дослідниці, «еквіваленти речень — це відрізки тексту між двома крапками або знаками, які їх заміняють, однак вони не мають предикативності, предикативного центру і не можуть організовувати валентні зв'язки всередині речення» [10: 19]. Л.П. Іванова зараховує до еквівалентів речень вокативи, лексикалізовані вислови й різні усічені мовні конструкції. Щоправда, мовознавці не визначили критеріїв чіткого розмежування синтаксичних конструкцій, що є реченнями і еквівалентами, заміниками речень. Зокрема, О.С. Мельничук уважав таке розмежування штучним, оскільки відмінність між реченнями й еквівалентами речень часто не більша, ніж відмінність між окремими типами речень [15: 35].

Побіжний огляд досліджень синтаксично нечленованих речень у лінгвістиці ХХ ст. дає підстави констатувати, що проблема їхнього граматичного статусу потребує ґрунтовного вивчення.

В українському мовознавстві синтаксично нечленовані речення розглядають у системі простого речення. На думку І.Р. Вихованця, нечленовані речення є одним зі структурних типів простих речень, який виділяють «за формальними ознаками предикативного центру» [4: 67]. К.Ф. Шульжук, визначаючи їх як периферію простого речення, уточнює, що синтаксично нечленовані речення «перебувають поза межами двоскладних і односкладних» [25: 138]. Проте він бере до уваги лише один тип нечленованих речень — слова-речення і погоджується з тими дослідниками, які вважають, що термін «нечленоване речення» «більшою мірою відображає їхню синтаксичну природу, оскільки вони можуть складатись і з сполучень слів» [Там само].

А.П. Загнітко виділяє два структурні типи речень в українській мові: власне-речення і квазіречення [8: 108]. Власне-речення — це повідомлення про щось, їм притаманна суб'єктно-предикатна основа. Квазіречення не передають інформації, їм не притаманна суб'єктно-предикатна основа. До них він зарахував і нечленовані речення [Там само].

Інші дослідники граматики української мови не виокремлювали синтаксично нечленованих речень.

У сучасному мовознавстві сформувалося два погляди на синтаксично нечленованих речень:

1. Нечленовані речення замикають систему простих речень у мові [4: 67; 2: 148].

2. Через невизначеність і абстрагованість їхньої семантики, морфологічну «безформність», нечітку реалізацію модально-часового значення нечленовані речення кваліфікують як «замінники», еквіваленти речень [10: 19; 21: 286 — 303; 25: 138].

Досі не досягнуто єдності у визначенні обсягу та змісту поняття «синтаксично нечленоване речення», не створено їхньої типології. Непереконливою видається думка тих мовознавців, які пропонували вузьке

витлумачення нечленованих речень, зараховували до них лише слова-речення. Є.М. Галкіна-Федорук уважала, що «назва «слова-речення», які складаються тільки з одного слова чи нерозкладного словосполучення, не впливає з їхньої семантико-синтаксичної природи, а є досить умовним позначенням, в основі якого лежить суто кількісне визначення — «речення з одного слова» [20: 438].

У мовознавчій літературі немає усталеного визначення синтаксично нечленованого речення. У лінгвоукраїністиці нечленованими реченнями вважали слова-речення, що засвідчують їхні визначення. Зокрема, І.Р. Вихованець та К.Ф. Шульжук кваліфікують їх як структурно нечленовані синтаксичні одиниці, виражені частками, модальними словами і вигуками [4: 100; 25: 138]. М.У. Каранська пропонує називати нечленованим реченням «слово або стале словосполучення, котрому властива предикатна категорія модальності, що надає йому комунікативної функції речення» [11: 139]. Однак невмотивованим є зарахування до слова-речення поняття «стале словосполучення». Не зрозуміло, за якими мовними законами стале словосполучення трансформується з номінативної одиниці в комунікативну і чи всі сталі словосполучення, яким «властива предикатна категорія модальності», потрібно розглядати як нечленовані речення. Кваліфікуючи нечленоване речення як слово, М.У. Каранська насправді пояснює суть слів-речень. Дефініції слів-речень інших мовознавців не відрізняються від прокоментованих. Узагальнивши подані в мовознавчій літературі визначення нечленованих речень, пропонуємо вважати ними синтаксичну непередикативну одиницю, що характеризується такими ознаками, як стійкість, відтворюваність, цілісність, ідіоматичність (для окремого типу й окремих видів), та вирізняється специфічним характером відношень між компонентами, виконує в мові комунікативну функцію.

Синтаксично нечленовані речення співвідносяться разом із формально-граматичними реченнями в системі структурних типів простих речень.

Дослідники синтаксично нечленованих речень стверджують, що ці структури можуть самостійно формувати комунікативні одиниці мови без інших слів [16: 398; 23: 128; 7: 213]. Ще В.В. Виноградов відзначав, що в комунікативному плані «цим висловлюванням властива інтонація повідомлення» [3: 13].

Нечленовані синтаксичні одиниці — це комунікативні одиниці, які слугують засобом формування та повідомлення думок і вираження емоцій [1: 177] чи засобом вираження думки, волі, почуття [12: 60].

У комунікативному аспекті синтаксично нечленовані речення відображають комунікативне завдання, що постає в процесі спілкування. Значеннєві параметри таких речень уточнюються, змінюються і по-різному сприймаються саме в комунікативній ситуації. Різноманітність характеристик нечленованих речень виразніше виявляється в процесі комунікації, порівняно з тим, якби їх розглядали абстраговано від умов реалізації.

Граматичні і синтаксично нечленовані речення мають кілька спільних характеристик, а саме:

1. Це одиниці, що виконують певне комунікативне завдання: граматичні речення виражають деяке логічне судження про щось — навколишній світ загалом чи про які-небудь реалії, конкретну ситуацію, співрозмовника, його поведінку тощо. Для вираження судження граматично членовані речення мають відповідний граматичний апарат, що складається із суб'єкта та предиката. Синтаксично нечленовані речення виражають лише ставлення мовця до кого- чи чого-небудь і емоційну реакцію на зміст повідомлення, подію, поведінку співрозмовника чи третьої особи. Вони є динамічними структурами зі специфічним лексичним наповненням і певним комунікативним завданням, що реалізують своє призначення в конкретних комунікативних умовах. Пор.: граматичне речення: *Взагалі наша дійсність — це колосальний детектив з елементами фантасмагорії* (Л. Костенко) і синтаксично нечленоване речення, розуміння якого потребує широкого контексту: — *Від тебе потрібна тільки одна дрібничка, — намагається переконати Кена Морган. — Лін навчить Андрія, як це робити, й Андрій усе зробить сам — і все. — Я мушу подумати, — Кен і далі не хоче ловитися на гачок. — От сухар, — роздратовано каже мені [Андрію — М. Л.] Морган у коридорі* (І. Йосипів).

Варто зазначити, що вираження емоційної реакції мовця на щось у граматичних реченнях можна досягти за допомогою вставних конструкцій, емоційно забарвлених слів чи словосполучень, інтонації; для синтаксично нечленованих речень вираження ставлення мовця чи емоційної реакції є їхньою сутнісною властивістю, адже вона є первісною з моменту створення цих речень. Напр.: *Іронічність, яку демонструє нам Олекса Носенко в своїх новелах, якщо можна так висловитися, ситуаційна* (П. Загребельний); — *А зараз ти мені скажеш правду. Причому без гіпнозу. — Чорта з два, — просичав він, і його права рука склалася в дулю* (Н. Шейко-Медведева).

2. Для граматичних і синтаксично нечленованих речень характерна змістова закінченість, тобто мовці, учасники діалогічного мовлення, легко розуміють і сприймають як закінчене ціле і граматичне, і синтаксично нечленоване речення.

3. Як граматичні, так і синтаксично нечленовані речення мають інтонацію відносно закінченого повідомлення. Інтонація є важливим засобом формування висловлення. Для синтаксично нечленованих речень вона залишається також одним із важливих засобів вираження основного значення таких синтаксичних побудов, а також їхніх додаткових значень. Якщо в аналізі граматичного речення особливу роль відіграє інтонаційний малюнок, то в аналізі синтаксично нечленованих речень виділення якогось конкретного слова в синтаксичній побудові не змінює її значення, адже важливим у цьому разі є лише характер інтонації: передання радості, задоволення, здивування, незадоволення

тощо. Напр.: *Сусідки порадили Дарусі лікування проти коклюша чаєм з підбілу, змішаним із висушеним волоссям з кукурудзи* (М. Матіос); — *Та що ти з ним торгуєшся! — не витримує Сергеев. — Теж мені базар! — Дійсно. Ну то кінчимо торгівлю. Не хочеш підписувати — не треба* (Іван Багряний); «*Та чекай, Шу! Чого ти така пихата? Це я зізнаюся у дурному смакові...*» — «*Ах ти ж гад!*» (Л. Денисенко).

Спільні з граматичними реченнями ознаки синтаксично нечленованих речень увиразнюють їх як синтаксичну одиницю, однак специфічну в структурному та семантичному планах.

Значно більше відмінностей між граматичними і синтаксично нечленованими реченнями. Вони розрізняються за такими ознаками:

1. У них неоднакові змістові характеристики. Якщо граматичні речення виражають судження про кого-, що-небудь, використовуючи поняття суб'єкта і предиката, то синтаксично нечленовані речення не виражають такого судження, а передають ставлення мовця до когось, чогось або емоційну реакцію. Слова-речення як один із типів синтаксично нечленованих речень можуть лише співвідноситися з логічним судженням — безпосередньо чи опосередковано. Суб'єкт і предикат у синтаксично нечленованих реченнях представлені в нерозчленованій формі.

2. Основною граматичною ознакою речення є значення предикативності. Синтаксично нечленованим реченням не властиве автономно виражене значення предикативності: емоційну реакцію передано в них безвідносно до часу, вона не модифікована в аспекті реальності / ірреальності. Це стосується також нечленованих синтаксичних побудов, до складу яких уходять дієслова, напр.: *Ну ти даєш!* (здивування); *Ну ти сказав!* (іронія, недовіра) (розм.) та ін. Дієслівні форми в таких синтаксичних побудовах не змінюються, вони десемантизовані, не відносять висловлення до певного (визначеного) часу, не характеризують його з погляду ймовірності чи бажальності.

3. Однією із обов'язкових ознак граматичного речення є вираження об'єктивної модальності, що передає «відношення повідомлюваного до дійсності в плані реальності (здійснюваності або здійсненості) чи ірреальності (нездійсненості)» [14: 303]; вираження суб'єктивної модальності є факультативною ознакою. Синтаксично нечленовані речення характеризуються лише суб'єктивною модальністю, відповідно — тільки модальною пропозицією: орієнтовані насамперед на вираження модусу, є його концентрованим втіленням.

4. Наявність / відсутність автономно вираженої предикативності визначає здатність речення до системних формальних змін. Граматична парадигма речення може бути повною (за Н.Ю. Шведовою, семичленною) або дефектною (складається із 6 чи менше форм), однак ніколи не нульовою. Морфологічна природа компонентів синтаксично нечленованих речень — часток, вигуків і модальних слів — указує на відсутність парадигми в таких синтаксичних побудовах. Синтаксично нечленовані речення мають переважно нульову граматичну парадигму, напр.: *Поле*

як поле; *Що ж, як ні, то ні; Ну й люди ж!; Нема що дивуватись*, або дефектну граматичну парадигму (здатні зазнавати значних граматичних формозмін), напр.: *Як вирішив, так вирішив; Що буде, то й буде!*

Наявність нульової чи дефектної граматичної парадигми в синтаксично нечленованих реченнях безпосередньо залежить від їхньої морфологічної основи, а саме від наявності в їхній структурі дієслів та особових займенників: якщо слова таких частини мови є в структурі синтаксично нечленованих речень, то в них дефектна парадигма. Зміна дієслова, що входить до складу синтаксично нечленованого речення, за часами здебільшого не є значущою, тобто не відносить висловлення до якогось моменту мовлення, є лише формальною. Напр.: *Ох і хурделить! Світу божого не видно* (М. Стельмах) — *Ох і хурделило!*

5. Семантична структура граматичного речення менше залежить від ситуації спілкування, контексту, ніж семантична структура синтаксично нечленованого речення. Напр.: *Ну й пройдисвіти!* — *захоплено дивувалося ціле товариство* (Ю. Смолич).

Граматичне речення може співвідноситися з двома й більше пропозиціями. Його семантика має значення суб'єкта, предиката і / чи об'єкта, часто збагачується додатковими значеннями, які передають другорядні члени речення.

Одне синтаксично нечленоване речення може виразити кілька значень, а одним граматичним реченням ці значення передати неможливо.

6. Виконання комунікативного завдання у граматичному реченні безпосередньо залежить від порядку слів у ньому, який не має аніякого значення для вираження комунікативного завдання в синтаксично нечленованих реченнях, адже їхня структура стійка. Здебільшого зміна порядку слів неможлива, бо вона призводить до зміни статусу синтаксичної одиниці.

7. Граматичні і синтаксично нечленовані речення розрізняються також у структурному плані. Граматично членовані речення утворюються за певним граматичним зразком (моделлю побудови), основу якого становить суб'єкт (об'єкт) і / чи предикат. «Модель речення, — за визначенням Г. О. Золотової, — це мінімально достатнє предикативне поєднання взаємозумовлених компонентів, що утворює комунікативну одиницю з певним типовим значенням» [9: 98].

Синтаксично нечленовані речення можуть складатися з одного слова або бути багатослівними побудовами, що характеризуються високим ступенем стійкості, тобто в них неможливо виділити будь-які члени речення. Питання моделі побудови можливе лише для деяких типів синтаксично нечленованих речень. Зокрема, у структурному плані деякі типи синтаксично нечленованих речень є поєднанням двох частин: стійкої та вільної. У багатослівній синтаксичній нечленованій побудові змінюваними структурними компонентами можуть бути іменники, прикметники, дієслова, прислівники тощо, до того ж їхнє лексичне наповнення не має обмежень. Напр.: — *Давайте ближче до*

діла, товариші. Не будемо пацієнта марно втомлювати. Справа не терпить. Крім того, мене чекає внизу конференція. — **Чудово!** — сказав професор. — **До діла — так до діла** (Ю. Смолич); **Але мені було не до сміху. Зовсім не до сміху** (А. Дімаров).

Список нечленованих речень відкритий, однак процес виникнення і закріплення в мові будь-якої нечленованої синтаксичної побудови є тривалим.

8. Синтаксично нечленовані речення здебільшого не можуть виконувати роль предикативної (залежної) частини складного речення.

Отже, синтаксично нечленовані речення — специфічні у структурному та семантичному планах одиниці синтаксису усного розмовного мовлення. Появі та вживанню таких одиниць активно сприяє тенденція до мінімізації синтаксичних структур в усно-діалогічному мовленні. Їхня реченнева природа увиразнена подібністю до граматичних речень, адже вони є комунікативними одиницями, що виражають ставлення мовця до кого-, чого-небудь чи емоційну оцінку змісту повідомлення, якоїсь події, чиєїсь поведінки тощо; для них характерний завершений зміст та інтонація закінченого повідомлення. Відмінні від граматичних речень ознаки синтаксично нечленованих речень указують на їхню окремішність у континуумі синтаксичних одиниць загалом. Слова-речення як один із типів синтаксично нечленованих речень — це згорнутий репрезентант граматично членованого речення.

1. *Архангельский В.Л.* Устойчивые фразы в современном русском языке. Основные теории устойчивых фраз и проблемы общей фразеологии / В.Л. Архангельский. — Ростов н/Д: Изд-во Рост. ун-та, 1964. — 315 с.
2. *Бабайцева В.В.* Русский язык: Синтаксис и пунктуация / В.В. Бабайцева. — М.: Просвещение, 1979. — 269 с.
3. *Виноградов В.В.* Некоторые задачи изучения синтаксиса простого предложения (На материале русского языка) / В.В. Виноградов // Вопросы языкознания. — 1954. — № 1. — С. 3 — 29.
4. *Вихованець І.Р.* Граматика української мови: Синтаксис / І.Р. Вихованець. — К.: Либідь, 1993. — 368 с.
5. *Вихованець І.* Теоретична морфологія української мови / Іван Вихованець, Катерина Городенська. — К.: Пульсари, 2004. — 400 с.
6. *Гак В.Г.* Фразеорефлексы в этнокультурном аспекте / В.Г. Гак // Научные доклады высшей школы. Филологические науки. — 1995. — № 4. — С. 47 — 55.
7. *Дудик П.С.* Синтаксис сучасного українського розмовного літературного мовлення. Просте речення: еквіваленти речення / П.С. Дудик. — К.: Наук. думка, 1973. — 288 с.
8. *Загнітко А.П.* Теоретична граматики української мови. Синтаксис: [монографія] / А.П. Загнітко. — Донецьк: ДонНУ, 2001. — 662 с.
9. *Золотова Г.А.* Коммуникативные аспекты русского синтаксиса / Г.А. Золотова. — М.: Наука, 1982. — 368 с.
10. *Іванова Л.П.* Еквіваленти речень у російській мові / Л.П. Іванова. // Мовознавство, 1980. — № 1. — С. 19 — 25.
11. *Каранська М.У.* Синтаксис сучасної української літературної мови / М.У. Каранська. — К.: НМК МО, 1992. — 399 с.
12. *Киприянов В.Ф.* Нечленные предложения в современном русском языке / В.Ф. Киприянов // Русский язык в школе. — 1961. — № 5. — С. 60 — 63.

13. Личук М.І. Ступені фразеологізації речень / М.І. Личук, В.Д. Шинкарук. — Чернівці : Рута, 2001. — 136 с.
14. Ляпон М.В. Модальность / М.В. Ляпон // Языкознание. Большой энциклопедический словарь / [гл. ред. В.Н. Ярева]. — 2-е изд. — М. : Большая советская энциклопедия, 1998. — С. 303 — 304.
15. Мельничук О.С. Розвиток структури слов'янського речення / О.С. Мельничук. — К. : АН УРСР, 1966. — 324 с.
16. Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении / А.М. Пешковский. — М. : Учпедгиз, 1956. — 511 с.
17. Русская грамматика. — Прага : Асад., 1979. — 1. XXXI. — 664 с.; 2. XIV. — С. 665 — 1093.
18. Русская грамматика: в 2-х т. — Т. 2. Синтаксис. — М. : Наука, 1980. — 710 с.
19. Слинько І.І. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання: [навчальний посібник] / І.І. Слинько, Н.В. Гуйванюк, М.Ф. Кобилянська. — К. : Вища школа, 1994. — 670 с.
20. Современный русский язык : Морфология. Синтаксис / [под ред. Е.М. Галкиной-Федорук]. — М. : Изд-во Моск. гос. ун-та, 1964. — Ч. II. — 638 с.
21. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / [за заг. ред. І.К. Білодіда]. — К. : Наук. думка, 1972. — 515 с.
22. Чхетиани Т.Д. Метакоммуникативные сигналы слушающего в фазе поддержания речевого контакта / Т.Д. Чхетиани // Языковое общение: Единицы и регулятивы. — Калинин: КГУ, 1987. — С. 103 — 106.
23. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка / А.А. Шахматов. — 4-е изд. — Л. : Учпедгиз, 1941. — 620 с.
24. Шведова Н.Ю. О некоторых типах фразеологизированных конструкций в строе русской разговорной речи / Н.Ю. Шведова // Вопросы языкознания. — 1958. — № 2. — С. 93 — 100.
25. Шульжук К.Ф. Синтаксис української мови / К.Ф. Шульжук. — К. : Академія, 2004. — 408 с.

Статтю отримано 05.06.2013.

Mariya Lychuk

Kyiv

SYNTACTICALLY UNDIVIDED SENTENCES IN THE SYSTEM OF THE SIMPLE SENTENCE

In the article syntactically undivided sentences the research summarized in today linguistics, determined their connection with the word-sentences, highlights the common and syntactically undivided sentences.

Key words: syntactically undivided sentence, word-sentence, equivalents to the sentence, formal-grammatical sentence, syntactical nonsegmentation.